

FONEMI ǰ, ȳ, j I NJIHOVA GRAFIJA U HRVATSKOGLAGOLJSKIM RUKOPISIMA¹

Jasna VINCE, Zagreb

Materijal na kome se osniva ovo izlaganje plod je 20-godišnjeg truda radnika Staroslavenskog instituta »Svetozar Ritig« u Zagrebu, a ekscerpirana građa obuhvaća više kvadratnih metara polica ispunjenih gusto složenim karticama, transliteracijama hrvatskoglagoljskih spomenika. Ovako obiman korpus čija je osnovna svrha da posluži kao građa za izradu Rječnika crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije upravo se nudi istraživačima svojom bogatom i raznovrsnom problematikom iz koje svatko crpe prema vlastitim interesima i mogućnostima. Moj je zadatak opisati grafiju fonema ǰ, ȳ i j u različitim okolinama.

Poznato je da je glagoljica pismo koje vrlo dobro odražava slavenske foneme. Nesavršenost se ipak očituje u nerazlikovanju fonema l : ǰ, n : ȳ u nekim položajima. Tako u hrvatskoglagoljskim rukopisima 14–16. st. nalazimo akuzativne oblike *silu*: *volü*² u kojima se lijepo razlikuju l : ǰ, dok se pred vokalom *a* ova opreka neutralizira, usp. nominativ *sila* : *vola*. Ne zanima nas ovdje pojava da neki rukopisi nisu dosljedni u označavanju fonema ǰ, pa pišu ponekad *volü*, a ponekad *volu* (COxf, BrVat₅).*

Pogledajmo kako stvar stoji u ostalim okolinama. Poslužit ćemo se paradigmom imenica muškog roda o-deklinacije u nekoliko padeža (n. 'nominativ singulara', D. 'dativ plurala' itd.). Primjeri su iz BrVO:

*Kratice glagoljskih izvora v. str. 80.

¹ Znakovi ǰ i ȳ uzeti su prema članku D. Brozovića, O fonološkom sustavu hrvatskogsrpskog jezika, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar 1968, 20–39.

² U uobičajenoj transkripciji volju, ali budući da se ovdje govori upravo o grafemima i njihovu odnosu prema fonemima, glagoljsko će se ǰ transliterirati kao ü. Za znak ü usp. N. Trubetzkoy, Altkirchenslavische Grammatik, Wien 1954.

	I	II	III	IV
n.	<i>zubь</i>	<i>valь</i>	<i>kralь</i>	<i>krai</i>
g.	<i>zuba</i>	<i>vala</i>	<i>krala</i>	<i>kraê</i>
d.	<i>zubu</i>	<i>valu</i>	<i>kralü</i>	<i>kraü</i>
N.	<i>zubi</i>	<i>vali</i>	<i>krali</i>	<i>krai</i>
D.	<i>zubomь</i>	<i>valomь</i>	<i>kralemь</i>	<i>kraemь</i>

Tab. 1

Da ne opteretimo tablicu dvama suvišnim stupcima dodajmo samo da se n i ɲ ponašaju jednako kao I i ʃ, dakle npr. *slonu* kao *valu*, a *konü* kao *kralü*.

Ovakvu tablicu naći ćemo u svakoj školskoj gramatici, a sastavljena je od leksema složenih u stupce, pri čemu svaki redak odgovara jednom padežu. Izlučit ćemo i ispisati ono što se ponavlja u stupcu i u svakom pojedinom retku.

U prvom i drugom redu ponavlja se slijed *zub*, odnosno *val*, a ono što ostaje zdesna izlučit ćemo posebno. Treći se stupac ponaša gotovo isto kao drugi, razlika je samo u dativu sg., tj. *valu* : *kralü* i u dat. pl. Ne prihvatimo li *ad hoc* rješenje po kome bi ove dvije imenice pomoću dva različita nastavka tvorile dativ, ostaje nam da zaključimo da su to dvije različite osnove. *val* se ponaša jednako kao *zub*, pa ćemo zato treću riječ drugačije označiti, dodajući joj nešto što će je razlikovati od *val*. Neka to bude ʃ, znak za palatalnost što se uostalom poklapa s našim znanjem da ova treća imenica ima palatalnu osnovu. Ogladamo li malo bolje treći redak, vidjet ćemo da ovdje padežni nastavak, osim što signalizira dativ, nosi i obavijest o tome da li je osnova kojoj se pridodaje palatalna ili nije. Budući da i dativni nastavak za četvrtu imenicu nosi podatak o palatalnosti osnove, izabrat ćemo lik *kraj* kao temeljni.

Ono što se u prvom retku javlja zdesna jest ь, poluglas, koji se kao i oblik u četvrtom stupcu može objasniti pravilima. Genitivni nastavak je *-a*, a ê je sličan obliku ü dativnog nastavka *-u* po tome što u sebi sadrži i podatak o palatalnosti osnove. Nastavak za N. je *-i*, a za D. *-om* zato što se iz njega može izvesti *-em* pravilom o prijelazu stražnjeg vokala u prednji iza palatala.

Pomnožimo li sada temeljne likove osnove s temeljnim likovima za nastavke, dobit ćemo ovakvu tablicu:

	I	II	III	IV
n.	zub # ₇ ³	val# ₇	kral̩# ₄₇	kraj# ₆
g.	zuba	vala	kral̩a ₄	kraja ₃₅
d.	zubu	valu	kral̩u ₂₄	kraju ₂₅
N.	zubi	vali	kral̩i ₄	kraji ₅
D.	zubom ₇	valom ₇	kral̩om ₁₄₇	krajom ₁₅₇

Tab. 2

Ostaje još da se ispišu pravila koja će pokazati kako se iz temeljnih oblika (tablica 2) dobivaju oni koje nalazimo u tekstovima (tablica 1):

1	2	3	4	5	6	7
o	u	a	l̩	j	j	#
↓Çe	↓Çü	↓jê	↓l	↓∅V	↓i	↓Cъ

Prvo pravilo pokazuje kako *o* prelazi u *e* iza palatalnog suglasnika, pojavu dobro znanu pod imenom prijeglas. Time smo od *kralom*, *krajom* dobili *kralem*, *krajem*, a dubinski je zapis postao fonološki.

Po drugom se pravilu *u* iza Ç piše *ü*: *kralu*, *kraju* postaje *kralü*, *krajü*.

Slično će tako po trećem pravilu *a* postati *ê*, ali samo iza *j*. Dakle, *kraja* postaje *krajê*, ali *krala*, *koŋa* ne postaju *kralê*, *koŋê*. (Tako i *ja*, *jama* daju *ê*, *êma*.)

Četvrto pravilo pretvara *l̩* (*ŋ*) u *l* (*n*), čime se gubi razlika između ovih dviju grupa fonema u svim položajima osim ispred *u*.

Primjenom petog pravila briše se *j* ispred vokala, šesto pretvara *j* u *i*, a sedmo pripisuje *ъ* riječima sa završnim konsonantom, te konačno dobivamo likove iz tablice 1.

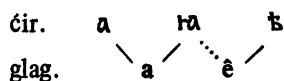
Redni brojevi pravila koja su djelovala na pojedini lik označeni su na tablici 2 i ona se moraju primjenjivati upravo tim redom. Njihovim bismo premetanjem dobili krive oblike, npr. *kralom* od *kralom*, *kraa* od *kraja*, *krajъ* od *kraj* itd.⁴

³ Širi uvid u građu pokazuje da svaka riječ završava ili na vokal ili na poluglas (apostrofof). Drugim riječima, pojava poluglasa ispred pauze iza konsonanta pretkažljiva je. Zato je u tablici 2 nastavak na nom. sg. nulti morfem. Znak # označavat će nam i pauzu, tj. bjelinu između riječi.

⁴ Neka pravila, međutim, mogu mijenjati mjesta. Pravila 2, 3. primjenjuju se proizvoljnim redom, ali 2. prije pravila 4. Pr. 5. mora slijediti pr. 3. i prethoditi pr. 6, ali može mijenjati mjesto s pravilom 4, itd. Neka se pr. mogu izraziti i na drugi način, npr. 5. i 6: prvo bi *j* postalo *i* ispred ne-vokala, a zatim bi se *j* brisalo. U oba bi slučaja pravila 5. i 6, uz one iz tablica, objašnjavala i grafije kao *pii*, *piite* i sl.

Iz tablice 1 vidi se da se palatalnost osnove obilježava samo ispred *u*, gdje se razlikuje *kralü* : *valu*. Prema *valu* : *kralü*, *kraü* očekivali bismo i *vala* : *kralê*, *kraê*, ali oblik *kralê* ipak ne postoji.⁵

Tako bi se, doduše, diferenciralo l od ǰ, n od Ǳ, ali bi se tada istim grafemom obilježavali ê (jat) i ja u identičnoj okolini (iza suglasnika), npr. *volêti* : *volê*. U ćirilici zabune nema, jer u sustavu postoji znak više:

Tab. 3

Ispred *e* također se ne razlikuju l : ǰ, n : Ǳ. Ćirilsko će se полѣ, полѣтѣти u našim tekstovima pisati *pole*, *poletêti*. Slika bi bila još zamršenija kad bismo u obzir uzeli i jat, koji, kako znamo, u mnogim spomenicima alternira s e i i. Da se u prvoj riječi radi o fonemu ǰ, znali bismo ipak i bez zagledanja u današnje stanje, iz samih glagoljskih tekstova iz oblika d. *polü*, dok istodobno grafija *moru* svjedoči o tvrdoći ovoga *r*. Nominativ *more* pokazuje da je osnova nekad završavala na meki suglasnik:

n.	<i>maslo</i>	<i>pole</i>	<i>rebro</i>	<i>more</i>
d.	<i>maslu</i>	<i>polü</i>	<i>rebru</i>	<i>moru</i>

Tab. 4

Temeljni bi, dakle, likovi u tablici izgledali ovako:

n.	<i>maslo</i>	<i>poǰo₁₄</i>	<i>rebro</i>	<i>moǱo₁₂</i>
d.	<i>maslu</i>	<i>poǰu₃₄</i>	<i>rebru</i>	<i>moǱu₂</i>

Tab. 5

⁵ U mnoštvu pregledanog materijala pronađen je jedan jedini primjer grafije lê za ǰa, i to u BrVO 455c: *bolêr*, ali je zato u istom brevijaru, na druga dva mjesta, ta ista riječ zabilježena: *bolare* 456d i *bolarinu* 374d.

Pravila:	1	2	3	4
		o		r
			u	
	↓	↓	↓	↓
	ǰ	e	r	ü
	↓	↓	↓	↓
	ǰ	e	r	ü

Po' uzoru na *rebros* : *more* uzmimo *darb* i *mitarb* i uvrstimo ih kao V i VI stupac u tablicu 1. Njihovi temeljni likovi (tablica 2) bit će *dar* i *mitar*. Broj pravila morat će se povećati: nakon pravila o prijelasu umetnut ćemo uputu za brisanje , ispod *r*. To je samo drugi način da se izreče poznata činjenica: opozicija *r* : *ǰ* zatrla se u hrvatskoj redakciji. Poredak pravila (1, 2) odražava povijesni slijed.

Već mali isječak iz tablice 1 govori o mnogostrukoj upotrebi grafema *i*:

1. *i*, npr. *vali* za *vali*; *krali* za *krali*
2. *ji*, npr. *krai* za *kraji*
3. *j*, npr. *krai* za *kraj*

I i ǰ, n i ȳ pišu se jednako i na kraju riječi. Znak za poluglas (ǂ) ili apostrof (') dodaju se mehanički na kraju riječi koja završava suglasnikom i ne označavaju mekoću prethodnog suglasnika. Zato ćemo kad nađemo zapisano *kralb* (ili *kral'*) samo iz konteksta saznati da li je tko 'kralj' ili je 'krao'. Isto tako ne možemo iz grafije *kon'ski* 'konjski' i sl. zaključivati o pisanju fonema ǰ i ȳ ispred konsonanata jer istovremeno postoje primjeri kao *žen'ski* (oba iz BrVO).⁶ Posredno svjedočanstvo o fonemu ȳ daju primjeri u instrumentalu iz istog brevijara: *šneü* : *snepriētelemь*, *šnimь* : *sničimi*.⁷

Kada zaručnica iz »Pjesme nad pjesmama« kliče: *podobanь e vzlubljeni moi laniću srnū i elenū* (BrN₂ 444d), istaknute riječi pročitati ćemo točno i bez pomoći okolnog teksta, dok ćemo pravo od mogućih dvaju čitanja u idućem primjeru odabrati tek u sklopu čitave rečenice: *imēhu lica kako vol' rozi eleni nozi koz'e črēsla ovna* (CPet 229v). Pridjev *ovna* možemo, doduše, shvatiti i kao g. imenice.

I na kraju nekoliko riječi o fonemu *j* za koji nema posebnog znaka u glagoljici. U nekim se spomenicima, ipak, za nj upotrebljava slovo **Ѣ**, pa nalazimo i ovakve zapise: *piǂ* MLab, *piǂte* BrLab, *fa*, *kozǂfi* BrVO uz *pii* MVat₄, *piite* BrN₂,

⁶ Više o upotrebi poluglasa *v*. u referatu M. Mihaljevića, Problemi normalizacije u vezi s poluglasom, *v. ovdje*, 67–79.

⁷ Glagoljsko slovo **Ѣ** u latinicu se prenosi na više načina, jednoslovima i dvoslovima. Ovdje je upotrijebljen znak kojim se ono transliterira u Rječniku koji priprema Staroslavenski zavod.

BrVat₆, MVat₄, BrVO, *ê, koz' i* BrN₂. Usp. i paralelne grafije u istom rukopisu, npr. *voinstviê : vojinstviê* BrLab, *vofins'tvo : vojins' tvo* BrN₂, *zmii : zmiŕb* BrN₂, BrVat₆. Jednako se piše i *j* u primjerima: *raêti : rajati uz raždati; |meü : mefu uz među* itd., sve potvrđeno u materijalu.

Mala digresija u ruski neka pokaže kako je tamo riješeno pisanje fonema *j, n'* itd., koje su sličnosti i u čemu se rješenja razlikuju, bez obzira na različit status koji palatalni suglasnici imaju u fonološkom sustavu dvaju jezika.

n.	<i>слон</i>	<i>конь</i>	<i>край</i>
g.	<i>слона</i>	<i>коня</i>	<i>края</i>
d.	<i>слону</i>	<i>коню</i>	<i>краю</i>
N.	<i>слоны</i>	<i>кони</i>	<i>краи</i>

Tab. 6

n i *n'* razlikuju se pred vokalom *u* (kao i u hrvatskoglagoljskim tekstovima), a taj je princip proveden i u svim ostalim okolinama. Iz tablice se vidi i to da se vokal *u* slijedu C' + V obilježava kao i slijed *j* + V, a prvi redak pokazuje da se mekoća suglasnika i fonem *j* označuju na dva različita načina, npr. *конь : край*. Zanimljiv je pokušaj Jurja Križanića⁸ da ukine takvu razliku pa u ovim i sličnim primjerima predlaže pisanje *конь : краь*. Isto rješenje prepoznajemo u našoj latinici u kojoj *l̥* i *n̥* nemaju vlastitih slova (osim u Akademijinim izdanjima *l̥ n̥*). Križanićevom *ь* ovdje odgovara *j*, usp. *kraj : kralj, konj*. Za nas su *слон* i *конь* iz prvog retka zanimljivi kad ih usporedimo s grafijama iz hrvatskoglagoljskih tekstova *slonь, конь* jer se pokazuje da manje oznaka znači ponekad više obavijesti.

Posegnut ćemo još jednom za rečenicom iz CPet 229v u kojoj oblik *koz'e kozje* ilustrira način pisanja fonema *j* iza konsonanta. Primjera ima mnogo, i ne samo iz Petrisovog zbornika:

ja: *пъсьê glava* BrVO 320a, *pas'ê* BrVat₅ 158b, BrN₂ 175a; *lica pas'ê* CPet 230r; *t(ê)la koz'ê* BrN₂ 362c.

je: *rozi koz'e* CPet 230r; *nozi koz'e* CPet 229v; *maslo krav'e* CPar 131, PsLob 95v, *kravьe* BrAc 37c; *pasъe muhi* PsLob 52v, *p'sьe* BrAc 18d, *pas'e* PsLob 69r, *p's'e* PsPar 61v, BrAc 25a.

ji: *kozličь kozьfi* BrVO 382c, *koz'i* BrVb₁ 243c, BrN₂ 220d; *пъсьими муhami* BrVO 195c.

ju: *koz'ü vlnu* BrVat₅ 127d.

⁸ P. Якобсон, Избыточные буквы русского алфавита и смежные орфографические вопросы, Ivšičev zbornik, Zagreb 1963, 143–153.

Oblici *koz'e*, *koz'i* mogli bi nas navesti da zaključimo da sam apostrof (odnosno poluglas) stoji za fonem j, ali tada bi se i *kozja*, *kozju* pisalo *koz'a*, *koz'u*. I takvo bi rješenje zadovoljavalo jer bi čuvalo razliku *koza* : *kozja*, *kozu* : *kozju*. Apostrof je, međutim, samo znak iza koga grafemi *ê*, *e*, *i*, *ü* označavaju j + a, e, i, u, usp. *koz'ê*, *koz'e*, *koz'i*, *koz'ü* i *ê*, *moê*, *moe*, *moi*, *moü*. I u ovom slučaju poluglas u ruskom vrši sličnu funkciju, ali on istovremeno signalizira i o mekoći prethodnog glasa, npr. *козье*, *козью*, *козья* = *koz'je*, *koz'ju*, *koz'ja*. Da je riječ upravo o fonemu z', a ne o pozicionoj varijanti (ispred j) potvrđuju pak primjeri *коза* : *козяин* i sl.

Na kraju da ukažem na povezanost ovakvog rada s predmetom leksikografije: uobličavanje i sistematiziranje odsječaka ovako goleme građe korisno je ako vodi boljem sagledavanju teoretskih problema, ma kako mali oni bili. Njihovo pak rješavanje pomaže pri konkretnim poslovima kakav je npr. obrada rječničkih natuknica. Kad se pokaže da fonemi ǰ i ȳ postoje u jeziku hrvatskoglagoljskih spomenika, ali su rijetke okoline u kojima se doista i ostvaruju u pismu, naš je zadatak samo da odlučimo hoćemo li se u natuknicama strogo držati izvorne grafije, npr. *pole*, *vona*, *boli*, *niva* ili ćemo na neki način signalizirati da se tu radi o ǰ i ȳ. U prva tri primjera pokazat će razni oblici fleksije da je riječ o osnovama koje sadrže ǰ odnosno ȳ.

Ako ovih nekoliko stranica i nisu prvenstveno leksikografski rad, ipak im je kao poticaj poslužila građa za izradu rječnika. Posao na redakcijskoj normalizaciji otvara raznovrsne probleme, a o nekima će još govoriti moji kolege iz Staroslavenskog zavoda.

Summary:

THE PHONEMS ǰ, ȳ, j AND THEIR GRAPHIC REALISATION IN CROATIAN GLAGOLITIC TEXTS

A paradigm of o-declension nouns has been chosen to demonstrate the way Croatian scribes used to note some phonemes and their groups in glagolitic manuscripts of 14–16 centuries.

SLOVO

31

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA U ZAGREBU

ZAGREB 1981.

S L O V O

**ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA
»SVETOZAR RITIG«
Instituta za filologiju i folkloristiku, p.o. Zagreb**

Izlazi jedanput godišnje

UREDNIŠTVO: 41000 ZAGREB, DEMETROVA 11

BROJ: 31

**Urednički odbor:
ANICA NAZOR, MARIJA PANTELIĆ,
JOSIP TANDARIĆ**

**Glavni urednik:
ANICA NAZOR**

**Odgovorni urednik:
BISERKA GRABAR**

**Tehnički urednik:
JOSIP MILIĆ**

**Lektor tekstova na hrvatskom jeziku:
ZRINKA VUKOVIĆ**

**Korektori:
JASNA VINCE, ANICA VLAŠIĆ-ANIĆ**

**Ovaj broj časopisa »Slovo« izlazi uz financijsku pomoć Republičke zajednice za znanstveni rad
SR Hrvatske, SIZ-VII.**

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1982.